

## ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ЛІРИКИ У ТВОРЧОСТІ М. КОСТОМАРОВА

**Анотація.** Стаття присвячена аналізу філософських ідей у ліриці М. Костомарова. У ній простежується вплив традицій української філософської лірики на формування філософської думки письменника. Аналізуються автоінтертекстуальні елементи у медитативній ліриці поета.

**Ключові слова:** романтизм, медитативна лірика, концепт, мотив, символ, автоінтертекстуальність.

**Аннотация.** Статья посвящена анализу философских идей в лирике Н. Костомарова. В ней прослеживается влияние традиций украинской философской лирики на формирование философской мысли писателя. Анализируются автоинтертекстуальные элементы в медитативной лирике поэта.

**Ключевые слова:** романтизм, медитативная лирика, концепт, мотив, символ, автоинтертекстуальность.

**Summary.** The article is devoted to the analysis of the philosophical ideas in M. Kostomarov's lyrics. The Ukrainian traditions of philosophical lyrics reveal the impact on the formation of the writer's philosophical speculation. Autointertextual elements are analysed in his meditative lyrics.

**Key words:** romantic, meditative lyrics, concept, motif, symbol, autointertextuality.

Проблеми осмислення філософських ідей у творчому доробку М. Костомарова викликають у сучасних філософів та літературознавців значне зацікавлення. Вченими розглядається історіософська концепція письменника, яка реалізується у його художньому, науковому та публіцистичному доробку. Зокрема, увагу дослідників привертає розробка автором концепції «духу народності». Це питання розглядається у працях Я. В. Козачка [5], Ф. Ю. Федюк [14] та А. В. Сініціної [9].

На філософські проблеми у творчості М. І. Костомарова звернув увагу ще Д. І. Чижевський [16], до них спорадично зверталися Є. Шаблювський, І. Айзеншток, В. Смілянська, П. Хропко та ін. Огляд філософської спадщини М. Костомарова у радянський період був здійснений В. Горським, який акцентував значну увагу на історіософській концепції письменника та розумінні ним проблеми «Україна і світ» [2, с. 184].

Незважаючи на те, що філософські погляди М. Костомарова належним чином висвітлені вітчизняними науковцями, вважаємо за доцільне більш детально зупинитися на філософських ідеях, реалізованих у ліриці письменника, і наголосити на їх діалогічних зв'язках із поезіями інших українських романтиків, адже, як зазначає Д. Чижевський, у «світогляді раніших років Костомарова зустрічаємо сполучення тих самих двох елементів, що і в світогляді усіх кирило-мефодіївців: християнства і романтизму» [16, с. 152].

Мета цієї статті – простежити інтерпретацію філософських ідей у поезіях М. Костомарова в межах діалогу з українською філософською традицією, з'ясувати, як світоглядні орієнтири поета виявилися у ліриці.

Для досягнення поставленої мети маємо виконати ряд завдань:

- окреслити полілогічні зв'язки медитативної лірики М. Костомарова з філософською лірикою романтиків;

- дослідити філософські ідеї у поезії останніх років;

- простежити автоінтертекстуальні елементи в ліриці письменника та їх функціональне навантаження в текстах.

Більшість учених, що досліджували романтичний період української літератури, акцентують увагу на особливій популярності народнописаних стилізацій та зверненні романтиків до історичного минулого. Хоча поряд із літературними наслідуваннями починають з'являтися цілком оригінальні приклади медитативної та філософської лірики, що зустрічаються практично в усіх значних представників Харківської школи романтиків та членів Кирило-Мефодіївського товариства. Зокрема, зразки «рефлексивної лірики» [3] спостерігаються у поетичному доробку М. Костомарова, О. Корсуна, О. Афанасьєва-Чужбинського, М. Петренка, В. Забіли та ін.

На думку Е. Соловей, «у дослідженні ФЛ [філософської лірики – В. Я.] дедалі настійніше постає необхідність розлогого тла широкої перспективи та ретроспективи не лише контексту традиції національно-поетичної, а й чинників цієї традиції у масштабі світової літератури» [10, с. 68]. Тому варто наголосити, що значний вплив на формування філософської думки М. Костомарова справили ідеї Ж.-Ж. Руссо, Й. В. Гете та Й. К. Ф. Шиллера, з творчістю цих літераторів письменник ознайомився ще в юності. Проте «у творчості поета загалом не слід шукати неодмінно суворо дотримуваної системи філософських поглядів» [10, с. 29], бо філософська лірика репрезентується вільно-особистісними ліричними роздумами про світ та людину.

Українській філософській ліриці притаманний ідеалізм, мрійне екзальтоване ставлення до навколишнього світу, містично-релігійна та морально-етична мотивація творчості. Яскраво вираженими є меланхолійні настрої, зображення контрастів тогочасного суспільства. Філософська лірика у творчості М. Костомарова, на думку М. Яценка, «позначена мотивами світової туги, гіркими роздумами про одвічну загадку життя й смерті, схилинням перед вічною красою природи» [4, с. 249]. Варто зауважити, що «у філософській ліриці М. Костомарова переважає мінорний тон, сумний настрій, підкорення всевладдю природи» [4, с. 249].

У процесі аналізу автор статті враховує естетичні критерії, адже, як зазначає Е. Соловей, «позиція естетичної чутливості, чуттєвості як вияв унікальності та неповторності життєвого світу індивіда стає вихідною і визначальною в раціонально-узагальненому міркуванні про світ» [10, с. 6]. Філософська лірика у поетичному доробку письменника має автоінтертекстуальний характер, бо «завдяки авторській інтертекстуальності весь простір поетичної і культурної пам'яті вводиться до структури заново створеного тексту як смислотвірний елемент, і таким чином літературна традиція прямує не від минулого в сучасне, а від сучасного в минуле і "констатується будь-яким новим художнім явищем"» [13, с. 21]. Тому письменник постійно повертається до певних філософських ідей, поглиблює їх.

Перші спроби філософського осмислення дійсності спостерігаються ще у медитативних віршах збірки «Вітка» (1840), у якій автор намагається осмислити проблеми буття, людської долі, швидкоплинності життя. Поезія «Хмарка» – одна з перших спроб медитативної лірики М. Костомарова, що несе у собі філософські роздуми над проблемою людського мислення та творчості. Завдяки риторичному питанню ліричний герой намагається залучити до своїх міркувань читача, змусити його замислитися: «Спитай її, брате, / Куди вона плине?» [6, с. 84]. Ототожнюючи образ персоніфікованої хмарки з думкою, ліричний герой розмірковує над специфікою людського мислення, надаючи йому певних поведінкових рис людини: «Була в мене думка. / Як хмарка по небу, / Снувалась, гулялась. / Чи чого шукала, / Чи так для утіхи, / Снувалась, гулялась?» [6, с. 84]. Завдяки використанню односкладних речень наприкінці поезії автор спонукає читача до розмірковування над швидкістю та недовготривалістю людської думки: «Не знаю. Забув! – / Її вже немає» [6, с. 84]. Письменник вказує на тісний зв'язок природного та людського в образі хмарки-думки, що увиразнює вплив на М. Костомарова філософської концепції Ж.-Ж. Руссо про співіснування людини і природи, що втілюються у категорії «природної людини».

Подібний образ думки-хмарки з'являється і в інших романтиків, набуваючи символічних рис – як «знак, наділений всією органічністю міфу і невичерпною багатозначністю образу» [1, с. 598]. Скажімо, у поезії О. Корсуна грозова хмара символізує процес народження поетичної думки: «(Мов хмара та перед грозою) / На думці вірші – я ж мовчу! / Аж ось, мов блискавка... Дивіться! / Та думка гарно зодяглась – / Як на великдень молодича, / А далі в віршах розплилась...» [11, с. 308]. Відтворюється, по суті, процес творчого натхнення, момент особливого напруження, що породжує невимушеність, легкість креативного акту.

Також персоніфікований образ думки спостерігається у творчості М. Петренка, вірші якого сповнені меланхолійним протиставленням небесного та земного, що набуває в інтерпретації М. Костомарова діалогічного характеру: від беззаперечної віри у вищу справедливість – до усвідомлення байдужості Бога до людського життя<sup>1</sup>.

У поезії «Кульбаба», що написана в 1839 році, письменник зіставляє циклічність пір року таплинність людського життя, що набуває концептуального значення у його медитативній ліриці. На початку твору перед читачем постає пейзажна замальовка осені, де серед пожовклого листя ліричний герой бачить квітку кульбаби, яка наштовхує його на подальше розмірковування над людським життям: «Чи сей цвіт не в пору / Що-небудь віщує? / Вік наш чоловічий / Схож із віком року» [6, с. 76-77]. Акцентується увага на ролі часу в людському житті та невідворотності кінця. Постає одвічна проблема протиставлення людини та світу, що притаманна філософській ліриці романтиків і генетично пов'язана зі світовою філософською думкою. Зокрема, подібні ідеї постають у ліричних поезіях В. Забіли «Осінній вітер» та у О. Афанасьєва-Чужбинського «Весна»: «Господь верне чоловіку / Усе утішаться – / Квіти, сонце.. Його ж весні / Уже не вертаться!» [12, с. 231], тобто, порівняння людського життя з циклічністю природи призводить до усвідомлення безповоротності змарнованого часу.

Крім того, у поезії М. Костомарова тісний зв'язок людини і природи поетизується через алегоричне змалювання людської надії, як квітки, яка розквітає у душі ліричного героя: «І душа збирає / Сили наостанку,— / Знову квітнадія / В серці процвітає» [6, с. 77]. У кінцевих рядках поезії автор наголошує на марності людської віри у відродження, зауважує, що надія ця – «пустоцвіт», що «без плоду гине / під морозом-смертю» [6, с. 77], поглиблюючи таким чином одвічне протиставлення «людина-світ».

<sup>1</sup> А. Костомарова у спогадах зазначає, що «свої дні Микола Іванович розпочинав і закінчував читанням св. Євангелія» (цитую за Ю. А. Пінчук [8, с. 20]).

До концептуальної ідеї швидкоплинності людського життя та протиставлення його віднолюваній природі М. Костомаров повертається у поезії «Зорі» (1852). Автор не лише розмірковує над питаннями, окресленими у поезії «Кульбаба», а й акумулює ідеї, засвоєні з творів М. Петренка, якого сам письменник характеризував як «меланхолійну людину» [7, с. 454] і з яким зблизився, перебуваючи у Харкові. Роздуми ліричного героя розгортаються на тлі специфічного українського пейзажу нічної могили, мальовничість якого підкреслюється народнописанними епітетами «чисте поле», «ясні зорі». Пейзажна замальовка змушує ліричного героя замислитися над вічним існуванням всесвіту та швидкоплинним життям людини: *«Плинуть зорі без утину вічними шляхами; / Не нам, не нам, дітям праха, любоватися вами!»* [6, с. 132]. Цим протиставленням досягається поетизація небесного та акцентуація марнотності людського існування.

Подібні ідеї артикулюються у російськомовній поезії О. Афанасьєва-Чужбинського «Мечть». Обидва письменники, розмірковуючи над буттям природи та людини, звертаються до образу зірок як символу нескінченності всесвіту. Ця тенденція стає зрозумілою, якщо зважати на думку Д. Чижевського, який, визначаючи головні риси українського романтизму, зазначав, що «у світі багато «таємничих», захованих, невідомих сфер та сил – це «нічна сторона» світу, що, на думку романтиків, справді приступніша людині вночі. Ніч робиться улюбленою темою лірики природи» [15, с. 407-409]. На думку дослідника, поезія «Зорі» є прикладом «поезії ночі». М. Костомаров розробляє «улюблену романтичну думку протилежності між «вічною», але до людини «байдужою», природою та мінливим, але високим своєю свідомістю, світом людини» [15, с. 434]. У поезії ліричний герой розмірковує над долею, щастям та горем, які зустрічає людина на своєму життєвому шляху: *«Нас неволя, наша доля, на світ породила, / Подразнила свободу, та й не вдовольнила <...> / Обіщала щастя-долю, а горе послала, / Підманила надією, а гроб дарувала!»* [6, с. 132]. Ці роздуми мають мінорний характер, близькі до розуміння людської долі М. Петренком, який у своїй поезії протиставляє небесний і земний світ, змальовуючи складність життя самотньої людини.

Відповідні ідеї постають у М. Костомарова, який наголошує на бажанні кожної людини мати краще життя після смерті, тому ліричний герой прагне до «неба» у розумінні вищого божественного світу. В поезії автор переосмислює християнські ідеї життя людської душі після смерті. Цієї думки письменник торкався вже у ранньому своєму вірші «Місяць», за основу якого взяв біблійний сюжет вбивства Авеля Каїном. В останніх рядках автор наголошує на значенні неба як вищого царства, що впливає на долю

людини: *«З тій пори злочинець часто, / Дивлючися, омліва, / А душа свята, безвинна / Од недолі одліта»* [6, с. 73]. Постає проблема людського гріха та покути, як «прагнення душі до неба», що була заявлена ще у бароковій літературі [10].

У поезії «Зорі» М. Костомаров розвиває цю ідею у песимістичному ключі, зауважуючи, що людина після смерті «ляже в землю гнити», підкреслюючи, що душа, яка «рветься до Неба», насправді, на це не заслуговує. Можемо констатувати певну зміну ставлення письменника до життя та релігії. Якщо у ранній поезії відчувається віра автора у справедливість вищих сил, то у пізніх творах М. Костомаров наголошує на несправедливості життя. Можливо, поштовхом до цих міркувань стало заміжжя А. Крагельської, нареченої письменника, яка, за вимогою матері, віддала перевагу іншому.

В одній із останніх ліричних поезій письменник намагається осмислити свій пройдений життєвий шлях. Вірш «Восени-літо» має тісний зв'язок із ліричною поезією раннього періоду «Кульбаба». Автор осмислює людське життя через пори року. Життєві колізії ліричний герой порівнює з бурєю, холодом, натякаючи читачеві на події, пов'язані з арештом членів Кирило-Мефодіївського товариства, що перешкодив одруженню письменника. Як зазначає Ю. А. Пінчук: «Якось М. І. Костомаров зауважив, що в його житті ніщо важливе не давалося йому відразу: дисертацію довелося писати два рази, кафедру він обійняв теж з другого разу, а ось і одружитися довелося на колишній своїй же нареченій» [8, с. 175]. Цей період свого життя автор порівнює з осінню, коли *«Світить сонце, мало гріє, літо не гаряче, / Часом дощ холодний крапле, по давнині плаче»* [6, с. 147]. У творі з'являється образ квітки, що символізує людську душу: *«Не розцвіте моє серце, бо воно розбито! / То не літо настояще, то восени-літо!»* [6, с. 147], тобто, у поезії «Восени-літо» автор робить проєкцію на трагедію власної долі та безповоротності втраченого життя.

М. Костомаров у філософській ліриці осмислює складні проблеми людського життя та долі. У його поезіях спостерігаються спільні ідеї з багатьма українськими романтиками, що жили, творили і підтримували зв'язки з ним. Помітний вплив на формування та розвиток філософських ідей письменника справили його глибока релігійність, життєві перипетії та трагічне кохання. Філософські ідеї автора розкриваються завдяки персоніфікації природних явищ та порівняння людського життя з порами року. У ліриці письменника поглиблюються символічні образи, що беруть свій початок у поезіях представників Харківської школи романтиків. Концептуального значення набуває протиставлення небесного та земного у рефлексії над людською долею.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Символ художественный // Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. – М.: Сов. энцикл., 1989. – Т. 6. – 670 с.
2. Горський В. Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – Київ: Наукова думка, 1996. – С. 180-205.
3. Історія української літератури XIX століття: Навч. посібник для студентів філол. спец. вузів: У 3 кн. / М. Т. Яценко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач та ін.; За ред. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1995. – Кн. 1: Перші десятиріччя XIX ст. – 368 с.
4. Історія української літератури XIX століття: Навч. посібник для студентів філол. спец. вузів: У 3 кн. / М. Т. Яценко, М. П. Бондар, О. І. Гончар та ін.; За ред. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1996. – Кн. 2: 40-ві – 60-ті роки XIX ст. – 384 с.
5. Козачок Я. Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філол. наук (10.01.01) / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 40 с.
6. Костомаров М. Твори: У 2 т. / М. І. Костомаров. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1990. – 637 с.
7. Костомаров Н. Автобіографія; Бунт Стеньки Разина / Н. И. Костомаров; Авт. очерка и сост. коммент. Ю.А. Пинчук; АН Украины; Археогр. комис.; Ин-т истории Украины. – К.: Наук. думка, 1992. – 511 с.
8. Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров / Ю. А. Пінчук. – К.: Наук. думка, 1992. – 232 с.
9. Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму: П. Куліш, М. Костомаров: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук (09.00.05) / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 20 с.
10. Соловей Е. Українська філософська лірика: Навч. посібник із спецкурсу / Е. Соловей. – К.: Юніверс, 1998. – 368 с.
11. Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст. [Текст]: [Збірник] / упоряд. Б. А. Деркач, С. А. Крижанівський; Вступ. стаття І. Я. Айзеншток. – К.: Дніпро, 1968. – 635 с.
12. Українські поети-романтики: Поетичні твори / Ред. І. О. Дзевєрін (голова) та ін.; Упоряд. і прим. М. Л. Гончарука; Вступ. ст. М. Т. Яценка; Акад. наук укр. РСР. – К.: Наук. думка, 1987. – 592 с.
13. Фатеева Н. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов / Н. А. Фатеева. – М.: Агар, 2000. – 280 с.
14. Федюк В. Концепція "духу народності" в історіософії Миколи Костомарова [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філос. наук: 09.00.05 / Вікторія Юріївна Федюк; Дніпропетровський нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Дніпропетровськ, 2009. – 19 с.
15. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К.: Вид. центр "Академія", 2003. – 568 с.
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К.: Орій, 1992. – 230 с.

**Стаття надійшла до редакції 28.03.2011**